

December 2016

MÅNADSBILD

Julfacklorna (Juulfacklona)

BRINNANDE FURUVEDSFACKLOR lyste förr i tiden upp vintermörkret vid de flesta gårdar både i Malax och i andra delar av Österbotten under jul- och nyårshelgen.

Mathias Bonns (1878–1949) skrev i en artikel 1947 om fackeltillverkningen i äldre tider i *Brenno* i Yttermalax: ”Man skulle ha nio facklor färdiga till jul. Den första facklan brändes till Tomasmäss, den andra på julafton, den tredje på julmorgonen, den fjärde på julkvällen, den femte på julannandagsmorgon, den sjätte på nyårsafton, den sjunde på nyårsmorgonen, den åttonde på nyårskvällen, den nionde på trettondagsafton. Då först var julhelgen slut och ett nytt år började för brännborna.”

Till fackeltillverkningen användes kådrikt furuvirke för att facklorna skulle brinna bra.

Det bästa fackelvirket fick man från tallar som randbarkats under våren för att kådan skulle rinna ut på den avbarkade delen. Den tiden man randbarkade växande tallar till tjärbränningsved fick man ett bra fackelvirke på köpet.

Efter det att furustockarna kapats och kluvits i en till två meters långa block, lades fackelvirket upp på stugornas åsar för att torka. I början på december togs virket ned och klövs ytterligare till fingertjocka spjälor. Korta och långa spjälor buntades ihop och bands med björk- eller videvidjor till 20–30 cm tjocka knippen så att hela facklan blev två till tre meter lång.

Lennart Fogde (1909–1990) har upptecknat många gamla traditioner i Malax. Han har bl.a. skrivit att sedan

att bränna facklor under jul- och nyårshelgen är mycket gammal i Malax.

”Tretton facklor skulle malaxborna ha färdiga till jul. En fackla skulle tändas varje kväll från julafton till trettondagen. Men det var endast ett fåtal gårdar som brände facklor varje kväll. Vanligtvis nöjde man sig med att bränna facklor på julafton, juldagsmorgonen, julannandagsmorgonen, nyårsaftonen, nyårsdagsmorgonen och trettondagsmorgonen.”

MALAXBORNA BRUKADE TILLVERKA två typer av facklor, skriver Lennart. *Stofacklona* var två till tre meter långa och tjocka som en ”trestopshink”. Den andra fackeltypen var en halv till en meter lång och ca 5 cm i tjocklek. De kallades för *springfacklor*. I Petalax kallades de korta facklorna *lissfacklor*. En käpp som handtag kunde slås in i facklans ena ända.

Torsten Stoor (1912–1940), som bodde i Kråkbacka i Övermalax, skrev i en uppsats 1933 om sina springfacklor: ”Julfacklorna gjorde jag i god tid i ordning och lade dem att torka på ugnen för att sedan springa med dem omkring i byn i de glada kvällar som brukar vara rådande i juletid.”

På julaftonen när den första facklan tänts på elden i den brinnande brasan i stugans råspis, burits ut genom farstun och stuckits brinnande ner i en snödriva utanför gården, kände alla i huset att nu var det jul.

Håkan Genberg

Källor:

Den österbottniska byn – En samling minnesbilder. Helsingfors 1947
Anteckningar av Lennart Fogde. Malax museiförenings arkiv.

Bild: Håkan Genberg; layout: Göran Strömfors

Kopphorn, (Kåpphåone, kopyxa och kappuxe och ådersnäppare kappjääne)

Att koppa eller slå åder är gamla behandlingsmetoder inom folkmedicinen. I äldre tider ansågs det allmänt att många av människans sjukdomar förorsakades av "ont och förskämt blod" som därför regelbundet behövde avlägsnas ur kroppen genom *koppning* eller *åderlåtning*. I de medeltida läkeböckerna beskrevs reglerna för var, när och vid vilka sjukdomar koppningen skulle göras.

Kopphornen, som visas här, är tillverkade av ett ungtjurs- eller kvighorn som tagits till vara vid slakten. Vanligtvis var det kopperskan själv som skaffade hornmaterialen och tillverkade sina kopphorn i olika storlekar.

Kopphorn i Brinkens museum.

Efter det hornämnet kokats, rengjorts och torkats, kapades det till en längd omkring 10 cm. Därefter kapades hornspetsen så att det uppstod ett litet hål med diametern ca 0,5 cm.

På den andra hornändan, som skulle sättas mot huden på koppningspatienten, blev öppningen ca 4–5 cm i diameter när hornämnet kapats till rätt längd.

Kanten på kopphornets större öppning skar tunn och jämn samt filades så att anslutningen skulle bli tät när hornet trycktes mot patientens hud. Kanten fick inte filas så vass att den skar in i huden.

Den sista delen i tillverkningen av kopphornet var att förse det lilla hålet i toppändan med en "backventilmekanism". Som råmaterial här till användes en *svinpissblåsa*. Blåsan bearbetades till en mycket tunn och genomskinlig hinna, som blev seg och stark. Med en tillklippt bit av hinnan täcktes hålet i toppen av kopphornet samt spändes och bands stadigt fast med en tråd i den skåra som tidigare skurits runt kopphornsspetsen.

Det s.k. *draget* var det sista som man gjorde efter det kopphornshinnan spänts och knutits fast. Det innebar att man med en knivspets eller annat vasst föremål ristade upp eller stack in 3–4 små lufthål upptill i kanten eller i sidan av den fastspända kopphornshinnan. I mitten av kopphornshinnan fick det inte stickas något hål för då fungerade inte "ventilmekanismen" vid sugningen.

När kopperskan vid koppningen sög luften ur hornet genom de i hinnan uppskurna hålen, de s.k. dragen, skapades ett undertryck inuti kopphornet. Om hon slutade suga stängdes hålen av den tunna och elastiska kopphornshinnan. Undertrycket som bildades vid sugningen medförde att hornet "fastnade" på koppningspatientens hud.

Koppningen började med att kopperskan tryckte kopphornet stadigt mot patientens hud på det ställe av kroppen som skulle koppas, dvs. intill eller nära det värkande stället. Därefter satte hon munnen runt kopphornsändan och började suga luften ur

hornet och fortsatte att suga tills en cirkulär rodnad och svullnad uppstod i huden under kopphornsändan.

Efter några sugningar togs kopphornet bort och i det svullna hudstället högs flera små snitt med en liten och mycket vass **kopyxa** tills blodet syntes. Kopphornet sögs då fast igen på det blödande hudpartiet och p.g.a. undertrycket i hornet började blod att läcka in i det fastsugna hornet. Kopphornet fick sitta fast tills det fyllts med blod, varefter det togs loss, tömdes på blod i en kopp, rengjordes liksom huden, och sögs än en gång fast. Proceduren upprepades flera gånger tills åtminstone 1–2 blodfyllda kaffekoppar fyllts.

Kopyxa i Brinkens museum. Längd ca 10 cm och med 1 cm bred och mycket vass egg. Kopyxorna av järn smiddes av en bysmed. Kopyxan kunde vara försedd med ett trähandtag, men ändan kunde också som på bilden vara smidd till en ögla som användes som handtag.

Flera kopphorn kunde vid behov samtidigt sugas fast mot huden på olika ställen av kroppen beroende på var värkställena fanns.

Koppningen utfördes vanligtvis i en varm bastu eller intill en öppen spis. Värmen ökade blodfyllnaden i huden och det var praktiskt att vara i en bastu när patientens hud skulle tvättas och rengöras.

Åderjärn eller ådersnäppare i Brinkens museum med tillhörande träask för förvaring.

Åderlåtning förekom i Finland redan på 1500-talet. Vid åderlåtning användes oftast ett s.k. **åderjärn** eller en **ådersnäppare**, en anordning som innehöll en slags kniv som spändes med en fjädermekanism och som utlöstes och slog ner kniven i den utvalda ådern när man tryckte på utlösaren på sidan av snäpparen. Med åderjärnet skar man upp en ytlig ven, vanligtvis i armbågsvecket, d.v.s. på samma ställe som blod nu tappas vid blodgivning.

Åderlåtning har i likhet med koppning varit ett botemedel för att förhindra och lindra allehanda sjukdomar och besvär.

Håkan Genberg

Källor:

Forsblom, V.W. *Magisk folkmedicin*. Finlands svenska folkdiktning VII:5 SLS:s skrifter, Helsingfors 1927.

Strandberg, H. *Koppning i Finland fram till mitten av 1900-talet*. Akademisk avhandling vid Helsingfors universitet 2012.

West, K.A. *Från allmogemagi till hjärtkirurgi*. Vasa 2000.

I nästan varje by eller gränd fanns det förr en kopperska. De som utförde koppning var i allmänhet kvinnor. Åderlåtning utfördes i regel av män. I äldre tider har det funnits ett allmänt krav på att präster och klockare skulle behärska konsten att åderläta folk.

Några kvinnor, som enligt Siri Hagbacks uppteckningar, har varit verk samma som kopperskor i Malax:

Nyigålas Anna i Stålpasgoåla
Röij Mattas Mari i Pakschagreände
Fii i Pakschagreände
Halt Mattas Stiin i Öväbyji

Kalles Fii i Viasgreände
Pillko i Stålpasgoåla
Aschtu Manda i Öväbyji.

Oktober 2016
MÅNADSBILD

Ullsaxen (*ollsaxe*)

MIKAELIMÅNDAGEN, den första vardagen efter *Mittjelsmess*, har av gammalt varit en dag för byns *fårskall*. Tidigt på skalldagens morgon for man med båtar till de holmar i skärgården där byns får hade hållits på gemensamma beten hela sommaren. Under ledning av en *skallfogde* bildade *skallhjonen* en skallkedja över hela holmen och drev med rop och hojtande fram fåren till en tillfälligt byggd fårhage intill stranden. Varje fårägare sökte därefter rätt på sina egna får med hjälp av klippta märken i fårens öron.

Ett par dagar efter det att fåren hade förts hem togs gårdens **ullsaxar** fram och fåren klipptes. Fåren hade också klippts en gång på våren innan de fördes ut till holmar och skär.

Ullsaxen, som ända in i vår tid har använts för klippning av får, var länge den vanligaste saxtypen och användes i Norden redan under vikingatiden (800–1050 e. Kr). Saxen var ett viktigt redskap för både kvinnor och män. Vid arkeologiska utgrävningar av gravar från vikingatiden, och även i gravar från järnåldern, har man hittat saxar nedlagda som gravgåvor både i kvinno- och mansgravar. Att männen fått en sax som gravgåva tillsammans med sina vapen beror antagligen på att saxen hade varit deras redskap för ansning av skägg och hår.

Ullsaxen är smidd i ett stycke och har skänklarna baktill förenade av en fjädrande halvcirkelformad by-

gel som håller skären isär tills man trycker ihop dem med handen. **Bygelsax** och **fjädersax** är därför andra benämningar på ullsaxen.

Utmärkande för en bra ullsax är att bladen är något skålade i längdriktningen och har en skränkning som gör att endast eggarna ligger an mot varandra med lagom tryck i den punkt där bladen korsas. Slipningen av ullsaxen ska helst göras med en medelgrov fil. Efter filningen ska saxen inte vässas genom att brynas eftersom de fina ränderna som är kvar efter filningen hjälper till att hålla kvar ullfibrerna i skärpunkten under klippningen. Om ullsaxen är för ”bra” slipad glider ullen framåt i skäret och klipps inte av direkt.

Den andra saxtypen, som vi idag förknippar med redskapet sax, är **skänkelsaxen**, som till skillnad från ullsaxen, är smidd i två delar som hålls ihop med en nit eller skruv. Skänkelsaxar med fingeröglor finns som bekant i många varianter beroende på till vilket ändamål saxen är avsedd. Skänkelsaxen blev vanlig först från 1300-talet, men enstaka exemplar från vikingatiden har påträffats vid utgrävningar.

Håkan Genberg

Bilderna: Överst en **ullsax** i British museum funnen vid utgrävningar i Hertfordshire i England. Den bedöms vara från tiden 50 f.K–50 e.Kr. De tre **ullsaxarna** nedanom finns i Brinkens museum, Malax. Intill en **ullsax** och en **skänkelsax** utställda tillsammans med en **slända** med rekonstruerad **ten** samt en **bennål** och en **järnsynål** i Upplands museum. – Foton: Håkan Genberg (landscapsbilden och bilderna från England och Uppsala), Göran Strömfors (bilden från Brinkens museum; även layout).

Sommarfåhuset vid Brinkens museum får här ett nytt halmtak i september 1993. Allt gjordes på talko. År 2010 fick fåhuset ett nytt lager med halm ovanpå det tidigare. Bilden togs den 18 september 1993.

Foto, layout: Göran Strömfors

Halmtaket (*Halmtaatje*)

TAKBELÄGGNING MED HALM och vass har sedan medeltiden varit vanlig i de nordiska länderna och har ännu högre ålder på kontinenten.

Råghalm som taktäckningsmaterial på ängslador, fåhus och riebbyggnader började användas mer allmänt i Österbotten när rågodlingen ökade i början på 1800-talet. All halm behövde då inte längre sparas till husdjurens utfordring. I skärgårdssocknarna där rågodling inte var vanlig användes i stället rörvass till taktäckning.

Råghalm till taktäckning fick man som en viktig biprodukt när man tröskade rågen för hand med *slegona*.¹ De uttröskade rågsädeskärvorna förvarades som stora halmkärvar i rians halmlada tills halmen behövdes till ett nytt tak på en ängslada eller annan uthusbyggnad. Tröskverk och skördetröskor slår sönder halmen och gör den oduglig som taktäckningsmaterial. Rörvass kan med fördel användas vid restaurering av gamla medfarna halmtak.

Bristen på handtröskad råghalm har haft till följd att ängslador och riebbyggnader med halmtak nu för tiden i bästa fall kan ses vid hembygdsgårdar. På gamla ängslador, som ännu finns kvar i landskapet, har ladornas halmtak ofta ersatts med takbeklädnader av omålad korrugerad och förzinkad stålplåt. Plåttak är hållbara och lätt att lägga, men inte särskilt vackra jämfört med ett välgjort halmtak.

BEROENDE PÅ HUR HALMEN hålls på plats på taket, skiljer man mellan *nordsvenska* och *mellansvenska* halmtak. På det *nordsvenska* halmtaket lades halmen löst i flera tunna och överlappande lager direkt på de tättsittande takåsarna med början nedifrån. Ovanpå halmen radades fem, sex stycken trodor parallellt med kroppåsen.

Vid byggnadens gavlar stöddes trodorna och halmen mot stående träpinnar, intappade i takåsarna eller i en plank som låg ovanpå åsarna ytterom gavelröstet (se principbilden). Senare började man spika ett bräde stående på kant utanpå takåsarna och spika pinnarna till

brädet såsom visas på bilden av Brinkens sommarfåhus.

Ovanpå och tvärsöver trodorna, lades klena stockar (*tyngdtrodona*) parvis, hopkopplade med träpinnar vid taknocken. Nedtill på taket lades vanligtvis en stock tvärs över tyngdtrodorna.

På det *mellansvenska* halmtaket lades trodorna på halmen vinkelrätt mot kroppåsen och relativt tätt och fästes ihop parvis upptill på kroppåsen.

Den *nordsvenska* halmtakstypen har varit vanligast i Österbotten och Nyland. På Åland har den *mellansvenska* halmtakstypen varit vanligast. I Sverige går gränsen mellan de båda halmtakstyperna genom norra Uppland.

Ett nylagt halmtak var i regel en aln (ca 60 cm) tjockt och beräknades hålla ca 30 år. Ett tak av rörvass var hållbarare och kunde hålla upp till 50 år. Om tak av råghalm hade en kortare livslängd så gav de å andra sidan ett tätare tak eftersom dess strån är tunnare. Om vassen lades på ett undre lager av råghalm blev taket tätare.

Håkan Genberg

Källor: Ahlbäck R. *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Helsingfors 1945. *Svenska Österbottens historia IV*. Vasa 1983.

Sommarfåhuset vid Brinkens museum har en halmtakskonstruktion av nordsvensk typ. I kryssen som bildas av tyngdtrodorna på taknocken ligger en smal troda, en "kråkstång", som mest tjänar som en prydnad och som sittplats för fåglar. Förr lade man ett nytt lager av halm över slitet och gammalt halmtak. Det ledde till att halmtakens tjocklek växte med tiden. Vid Brinken har också halmtaket från 1993 (bilden överst) fått ett nytt lager 2010 vilket syns på bilden. Foto: Håkan Genberg

Principen för en halmtakskonstruktion av nordsvensk typ på en ängslada. Den stock som vanligtvis lades tvärs över tyngdtrodorna nedtill på taket visas inte på bilden. Teckning av Bertil Bonns 1982.

¹ Se Månadens bild i september 2012.

Öppna trädgårdarnas dag
söndagen den 7 augusti

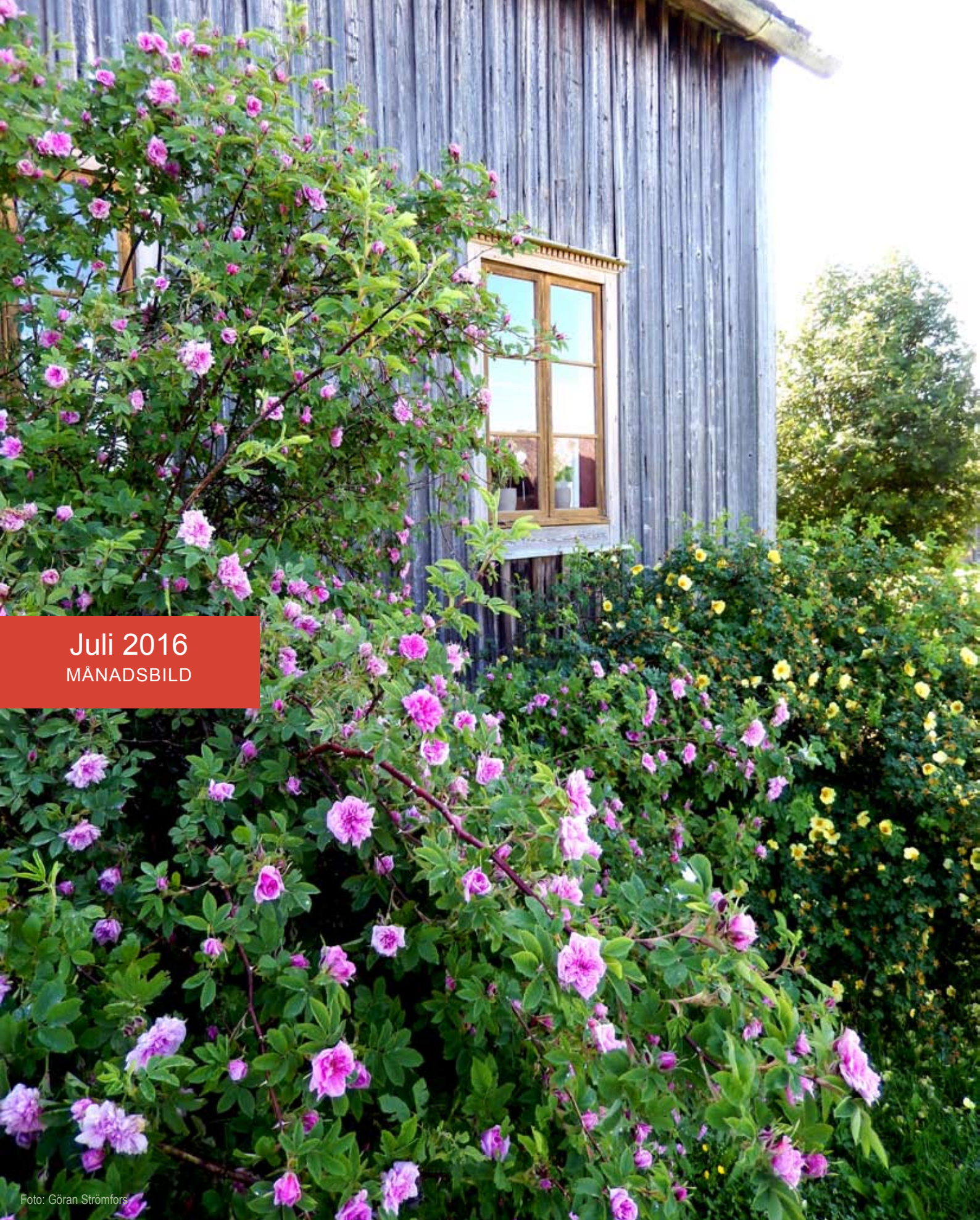
Blommornas dag
söndagen den 14 augusti kl 13

Augusti 2016
MÅNADSBILD

Foto: Göran Strömfors, 27 juli 2016

Välkommen till Brinkens museum!

Museet är öppet t.o.m. 6 augusti, ti-lö kl. 13–18.

Juli 2016
MÅNADSBILD

Foto: Göran Strömfors

Välkommen till Brinkens museum!

Museet är öppet t.o.m. 6 augusti, ti-lö kl. 13–18.

Lövkröken liknar en sädesskära¹ men har ett kortare och kraftigare blad med ett stadigt handtag avslutat med en liten naturvuxen knagg. Mot denna knagg stödde handens ytterkant, men kröken gjorde även nytta, då man hakade upp redskapet i bältet eller kjollinningen. – Ett gammalt lieblad kunde komma till användning vid tillverkning av lövkrökar. De två lövkrökarna finns vid Brinkens museum.

¹ Se Månadens bild "Skäran" i augusti 2012.

Juni 2016 MÅNADSBILD

Lövkröken (Lyövkråotji)

Löv var förr i tiden fårens huvudsakliga föda vintertid. Därutöver kunde fåren dagligen få en liten mängd hö att idissla. Övriga kreatur fick löv som tillskottsfoder sådana år, då man inte fått tillräckligt med hö vid sommarens höbärgning. Fåren fick en eller två lövkärvar per dag, beroende på fårens antal. De för fåren begärligaste löven kom från björk-, asp- eller rönnkvistar.

Det var lövkvistar från buskar, mindre träd och sly som höggs och skars loss med **lövkröken** till ca en meters längd. Kvistarna samlades till **lövkrävar** som bands ihop med en längre mjuk kvist. Lövkrävarna skulle därefter torka ett par tre dagar, uppradade längs gårdesgårdar och laduvägg. Efter torkningen sattes lövkrävarna in i höladorna ovanpå höet.

På vintern kördes de väldoftande lövkrävarna i höladorna hem till gården samtidigt som man hämtade ett hölass med häst och höskrinda.

Efter det att fåren gnagt av löven från lövkrävarna, slängdes krävarna ut på backen utanför fähusdörren. De avättna lövkrävarna kallades då för **färkrävar** eller **färris**.

När en tillräckligt stor hop av färris hade samlats utanför fähusdörren, bars riset in i stugan och eldades upp i den öppna spisen.

Håkan Genberg

Källor:

Bondens år – Anteckningar om göromål på bondgårdar i Malaxtrakten 1900–1950. Redaktör Göran Strömfors. Vasa 1985.
Ahlbäck Ragna. *Bonden i svenska Finland.* Borgå 1983.
Nordman, Elsie. *Alholm – byn i minnets vind.* Vasa 1994.

Lövbrytning

När sommaren var som ljusast
och solen alltid lyste
då kom tiden att bryta löv
från buskar, sly och späda björkar
Nu var tiden inne att samla mat
åt djuren till den mörka vintern
I kärvar bands riset samman
torkades och lades in i gråa ladan
som sällskap åt ängens mjuka hö
Det växte mycket sly, längs mossen
vid det stora diket där vatten
alltid rann i skvillrande och yster dans

Där svängdes lövkröken sirligt
i doftande grönskan en solhet dag
Och fåren fick kalasa på kärven
i fähusets dunkel en vinterkall dag
Sedan bars kärven in till storstugans spis
där den flammade, lyste och sprakade
som ett gnistrande fyrverkeri av stjärnor
Den värmde, ända bort till långbänken
och skuggorna dansade balett
under de grova bjälkarna i taket
De sexrutade fönstren
blänkte undrande mot ljuset
mot gnistorna, som virvlade och
klättrade i det svarta sotet
Kärven brann snabbt som en sommardröm.

Elsie Nordman

Alholm – byn i minnets vind

Det har sedan gammalt funnits en vida spridd åsikt om att löv till fårens vinterföda skulle brytas under en gynnsam månfas. Löv skulle tas vid nymåne, ungefär en månad efter midsommar. Löv som tagits när månen var i nedan ville fåren ogärna äta.

Symaskinen (*Söimaschiini*)

MOT SLUTET AV 1800-TALET innebar symaskinen en veritabel revolution för kvinnornas sömnadsarbete. Det tidskrävande arbetet att med små, små stygn fästa ihop delarna till olika klädesplagg utförde maskinen på några minuter. Till en början var det främst skräddare som tog i bruk symaskinen. Men också många sömmerskor höll sig ajour med modetrender och sydde upp fina kreationer. Genom att köpa en symaskin kunde en ogift kvinna livnära sig på sömnadsarbete och det var samtidigt en investering i oberoende. Under en tid då inga kläder köptes i butik fanns det gott om arbete, ofta användes tyget i gamla plagg för nya kläder.

Den första fungerande symaskinen skapade skomakaren **Thomas Saint** i England år 1790. Den var gjord i trä för sömnad av skor. Under första hälften av 1800-talet utvecklades symaskiner både i Europa och i Amerika. De första maskinerna var handdrivna, dvs. vänster hand var upptagen med att veva runt draghjulet och syarbetet skulle styras med höger hand. I mitten av 1800-talet lanserade **Isaac Merrit Singer** i Amerika en maskin för hemmabruk med fotpedal och den blev en försäljningssuccé. Framgången förstärktes av Singers geniala kommersiella uppfinning: avbetalningsköp!

I Finland monterades de första symaskinerna ihop på 1910-talet av delar importerade från Tyskland. Den första helt finska modellen **Tikka** tillverkades av vapenfabriken Tikkakoski Oy från 1940 till 1960-talet. Då var symaskinen redan allmän som den första hus-

hållsmaskinen i de finländska hemmen. Men redan 10 år senare kom de elektriska symaskinerna med ett otal stygnfunktioner och lämpliga både för sömnad och för brodering.

I Ethels hus på Brinken finns utställda flera gamla symaskiner, trotjänare som använts av hemsömmerskor. Symaskinen till vänster med fotpedal är av märket **Kosmos**, tillverkad i Köpenhamn av **E. Rosenstand**. Dekorationsmålningen på maskinen tyder på att den är monterad av tyska delar omkring 1900–1920. Den har ägts av **Elisabeth (Betta) Berglund** (1889–1983) i Junkaisbränno. Den handdrivna maskinen till höger saknar uppgifter om tillverkare, men den är snarlik den andra. Den har tillhört **Celina Paxal** (1869–1954). På provdockan finns kjol och överdel, som sömmerskan **Amanda Köping** (1878–1927) sydde på symaskin omkring år 1900.

Singer symaskin,
modellen tillverkades 1890–1920.

Kerstin Hägen

Foton och layout: Göran Strömfors

Svartvita bilden:
Tilda Bonn (g. Ahlskog)
byker i mitten av 1930-talet
i Kasköje, Bränno.
– Alf Bonns hemarkiv

Några tvätt- och valkbräden ur mangelboden vid Brinkens museum. Innan tvättbräden av veckad zinkplåt fanns att köpas använde man räfflade valkbräden helt av trä. Senare användes tvättbräden av glas eller korrugerad plast. Upptill på tvättbrädet finns en liten hylla för tvålbiten. Tvättbunkar, tvättbräde (valkbräde) och ett klappträ. På klappbänken ligger en byktvål.

April 2016 MÅNADSBILD

Bykning

(Byökase)

I APRIL, INNAN VÅRBRUKET BÖRjade på allvar, var förr i världen en vanlig tid för *stobyöje*, dvs. en av årets storbyksdagar. Bykning var ett av de hårda och tunga arbeten som förr hörde till kvinnornas liv.

Sängkläder, underkläder, skjortor och andra textilier byttes inte så ofta som nuförtiden. Istället samlade man smutstvätten till ett storbyk några gånger per år.

Siri Hagback, som kan mycket om gamla seder i Malax, har berättat att det hände att man tog med sig vinterns samlade smutstvätt till Kyro fåbodställe när man flyttade ut dit på våren. Vid fåbodstället fanns flera källor med vatten som kunde användas till tvättning och sköljning.

Bykningen utfördes med fördel vid ån eller annat vat-tendrag där det fanns bra tillgång till tvätt- och sköljvatten. Längs Malax å har det tidigare funnits särskilda bykplatser med klappbryggor. Anni Lehto (1913–1999) har berättat att invid ån vid *Masus Jaanas* i Övermalax fanns en bykplats med en eldstad (*gruuvo*) murad av natursten för en bykgryta.

Den stora bykgrytan, som kunde ägas gemensamt av flera gårdar, tog man med sig vid bykdagarna till ån, tillsammans med tvättbunkar, såar, klappbänkar, klappträn, tvätt- och valkbräden. Vid bykdagarna arbetade vanligtvis kvinnor från flera gårdar tillsammans.

Bykningen började med att den hårt smutsade vittvätten först blötlades i såp- eller lutvatten i stora laggade träsåar, en eller par dagar före själva tvättdagen.

Efter blötläggningen togs tvätten upp och vattnet fick rinna av. Flisor av byktvålen (*byöktvoåla*) eller en tallsåps-

bit skars ner i varmt vatten och vispades upp och så tvålade man direkt på plaggen innan de gnuggades mellan händerna eller på ett tvättbräde.

Vittvätt kokades i lutvatten i bykgrytan. Tvätten fick sedan ligga i det varma vattnet tills det svalnade och kunde tas upp för att gnuggas på tvättbräden.

Förr var nästan allt vittvätt. Klädesplagg och textilier av vävt lin eller hampa kunde kokas. Flanellplagg och trikå var däremot inte lämpliga att kokas. Sådan tvätt tvättades och gnuggades för hand i vatten som värmts i bykgrytan.

Den tiden när tvättmedlen, tallsåpsbitar och lutsten, inte fanns att köpa tillverkade man dem själv. Välsiktad björkaska, inknuten i en tygpåse, användes som lut i tvättvattnet. Byktvål (*byöktvoåla*) kokades ihop av björkaska, talg och ister som tagits tillvara vid slakt av djur.

Efter gnuggning och kokning sköljdes tvätten i såar på klappbryggan vid ån. Vintertid sköljde man tvätten i en upphuggen isvak på ån eller vid en brunn eller källa.

Sköljvattnet vreds ur tvätten för hand och bankades sedan med ett klappträ så att vattnet pressades ut. Sköljningen, vridningen och klappningen upprepades flera gånger tills sista resterna av lut, tvål och såpa var bortsköljda.

Väl sköljd, urvriden och klappad, hängdes därefter tvätten på tork. Efter torkningen återstod mangling och strykning, lappning och lagning.

Håkan Genberg

Foton (3 färgbilder): Håkan Genberg; layout: Göran Strömfors

Mars 2016 MÅNADSBILD

Bilder: Håkan Genberg (nedan), Göran Strömfors (ovan; även layout)

Barngungan (båntjinso)

BARNGUNGAN och vaggan¹ hörde till de gamla bondstugornas inredning. Under sitt första levnadsår låg lindebarnet vanligtvis i en vagga både dag och natt. När barnet blev lite äldre, och kunde sitta upprätt, fick det på dagarna sitta långa stunder och gunga i *båntjinso*.

I Malax kallas småbarnsgungan för *båntjinso*. **Hängstol** är en annan benämning på barngungan eftersom den är gjord som en liten barnstol med ryggstöd och med en tvärlå på framsidan av stolen som hindrade barnet att ramla ur.

Barngungans upphängningsstänger har en järnsmidd ögla i övre änden som kan hakas fast på en stadig järnkrok i en av stugans takåsar. Barngungan på bilden har ett runt hål i stängernas övre ända. Med ett rep trätt genom hålet kunde gungan hängas på fler platser i stugan eller utomhus.

Barngungan hängdes vanligtvis upp i den takås som gick framför den öppna spisen i stugan. Vintertid var det bättre för barnet att sitta i sin gunga framför värmen från spisen, än att sitta på stugans kalla golv. Det hade nära till mamman när hon sysslade runt spisen och då och då kunde ge *tjinso* en liten knuff. Från sin upphöjda plats i *tjinso* kunde barnet följa sina syskons lek i stugan.

Den vanligaste typen av barngunga har två hängstänger som går ihop upptill. Barngungor med endast en hängstång, fäst från mitten av sitsens bakkant, är mindre vanliga. Barngunga med två parallella upphängningsstänger till en tvärlå på toppen är en tredje variant.

De barngungor (hängstolar), som visas på bilderna har varit allmänna i Österbotten, på Åland och en del av Åboland. I Sverige har hängstolen varit vanligast i de östra landskapen.

Håkan Genberg

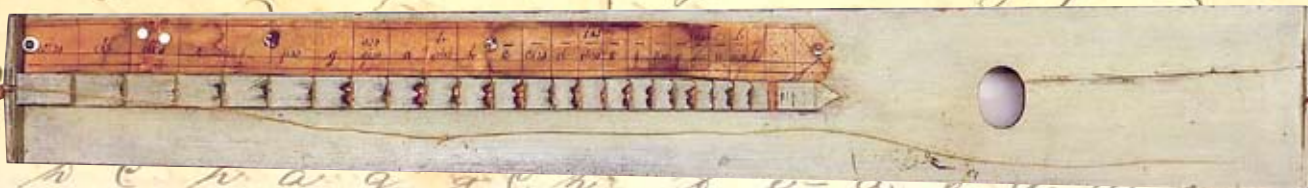

Två av flera "båntjinso" som finns vid Brinkens museum. Gungornas ryggstöd är gjorda av två träsväp intappade i de två hängstängerna som går från sitsens framkant och upp till kroken i takåsen. En tvärlå på framsidan av stolen, som ska hindra barnet att ramla ur, saknas på dessa gungor. Barngungan med de två parallella hängstängerna har donerats till Brinkens museum av Helena och Ingmar Stormlund.

¹ Se "Vaggan" på Månadens bild i juni 2014.

Del av den påklistrade pappersremsan. I bakgrunden alfabetiska toner ur en koralbok för psalmodikon vid Brinkens museum.

Februari 2016
MÅNADSBILD

Psalmodikon försedd med en påklistrad pappersremsa med alfabetiska toner. Detta psalmodikon saknar en sträng. Brinkens museum.

Psalmmodikon (*salmåodiko*)

Benämningen psalmmodikon kommer av psalm och det grekiska *ōidiko's* ('som hör till sång', av *ōidē* 'sång').

Psalmodikon är ett gammalt musikinstrument som förekom allmänt i Norden på 1800-talet som stöd för psalmsång och inlärandet av nya psalmer, vid andaktsstunder i hemmen, i kyrkor och i frikyrkliga samlingslokaler.

1800-talets musikinstrument **psalmmodikon** är en utveckling av ett antikt musik- och vetenskapligt instrument som kallas **monokord**. Musikinstrument med en eller flera strängar, spelad med stråke, har funnits i århundraden i Europa. Monokordet användes redan under antiken till akustiska undersökningar och demonstration av musikaliska intervaller.

Ett psalmmodikon består av en rektangulär resonanslåda av trä. Över lådans lock löper en sträng av metall eller gjord av färtarmar. Som greppbräda tjänar en smal trälist, fastlimmad på lockets mitt. Greppbrädet är indelat i 30 halvtonsteg genom trappstegsformade nedskärningar som är numrerade med siffror.

Psalmodikonspelas med stråke och ger olika toner beroende på vid vilken siffra strängen trycks mot greppbrädet.

Den som spelar på ett psalmmodikon behöver inte kunna läsa noter, men bör ha tillgång till koralböcker eller sånghäften i vilka texten är försedd med **siffrer** i stället för vanliga noter. Siffrorna i koralboken eller sånghäftet anger vid vilka siffror på greppbrädet som strängen skall tryckas ner under spelningen.

De enkla och lättbyggda psalmmodikon, som kunde spelas utan kunskaper om noter, fick en stor spridning i Sverige, Norge, Finland samt i Baltikum från mitten av 1800-talet. I Danmark hade monokorden introducerats redan 1823 i syfte att förbättra sången i skolorna.

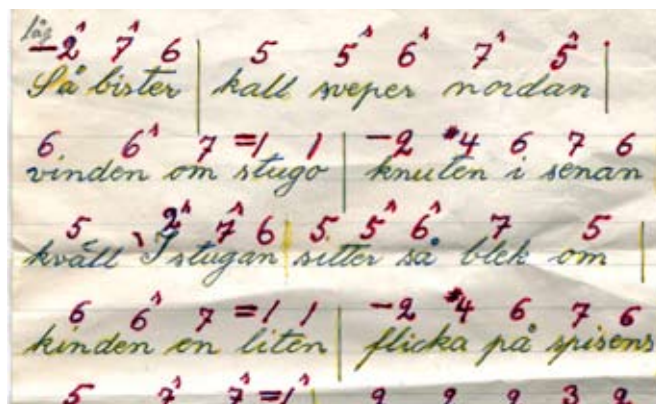
I Sverige är prosten **Johan Dillner** (1775–1862) vid Östervåla kyrka i Uppland känd för att på 1800-talet ha introducerat och bidragit till spridningen av psalmmodikon och en tillhörande koralbok försedd med siffrer.

Till Nordamerika spreds instrumentet i de svensk-lutherska församlingarna bland de tidiga immigranterna.

Psalmodikon är sällsynta idag. De instrument som finns bevarade hittar man i allmänhet i hembygds museer, bl.a. vid Brinkens museum.

Men det finns ännu entusiaster som vill öka kunskapen om psalmmodikonet och hålla ett aktivt spelande vid liv. I Sverige finns "Nordiska Psalmmodikonförbundet" och i U.S.A. finns "Nordic-American Psalmmodikonförbundet" som verkar "for Psalmmodikon and Sifferskrift music". Om man vill lära sig mer om psalmmodikon eller lyssna på musik spelad på psalmmodikon kan man besöka dessa två förbunds hemsidor.

Håkan Genberg

Detta tvåsträngade psalmmodikon med klaviatur är byggt 1976 av **Edvin Nydahl** (1913–1977) i Norra Vallgrund efter en modell som hans far gjorde 1882. Psalmmodikonet ägs av **Håkan Genberg** som köpte det 1976 av Nydahl. Edvin berättade vid försäljningen att han byggt och sålt ett femtiotal av denna typ av tangentpsalmmodikon till köpare både i Finland och i Sverige.

Psalmodikon med två strängar och tangenter liknar medeltidens musikinstrument **klavikord** som även spelades med en stråke och där varje tangent har en trätunga som trycks mot strängen då tangenten trycks ned.

Edvins handskrivna visa (utdrag) försedd med siffrer noter erhöles vid köpet av psalmmodikonet.

Foto: Håkan Genberg (ovan) och Göran Strömfors (överst; även layout)

Januari 2016

MÅNADSBILD

Ullstrumpor

(ollstråmpona)

Den här ullstrumpan, som är stickad med ett mönster som kallas "pärkorgsrutning" eller "näverkontsrutning", har varit mycket arbetsdryg att sticka. Strumporna är stickade av **Hjördis Antell** (f. 1927) efter förebild av hennes mormors **Hilda Baddars** (f. 1884) gamla stoppade strumpor som är ca 100 år gamla.

En finstrumpa för kvinnor – från 1800-talet.

I **BRINKENS MUSEUMS** stora samling av textilier finns en mängd stickade och virkade plagg. Här visas några ullstrumpor ur samlingen som prov på malaxkvinnornas stickningskonst. De äldsta stickade strumporna i textilsamlingen är från 1800-talet. Sannolikt stickades ullstrumpor och andra ylleplagg långt tidigare i Malax. Kyrkoherden **Israel Björk** i Malax skrev 1772 att Malaxborna använde "gråa ullstrumpor och Själskins skor."

Långt tidigare använde man ett slags sydda strumpor av vadmalstyg eller skinn samt strumpor gjorda av tjock tovad ull. Skohö, dvs. torkat fint starrgräs, har framförallt använts av samerna. Skohöet i pjäxorna höll värmen och tog upp fukt.

Fotlappar, fotklutar eller benlindor av tyg virade runt fötter och ben har i äldre tider använts som fotbeklädnad. De som avtjänat sin värnplikt i Finlands armé, och använt fotlappar i stövlarna i stället för ullstrumpor, vet att fotlapparna fungerade utmärkt som fotbeklädnad. Fotlapparna var lätta att torka och dessutom fanns de bara i "en storlek" och passade därför alla fötter.

1700-talets soldater i Österbottens regemente använde inte fotlappar. I deras uniform har ingått långa, i regel gråa, tjocka ullstrumpor som gick upp till de knälånga uniformsbyxorna. Över de långa ullstrumporna drogs ett slags överstrumpor eller damasker vilka slutade strax ovanom knäna.

Kvinnornas knälånga ullstrumpor hölls förr upp av vackra band som hade vävts i en **bandgrind**. Banden var lindade och knutna runt strumporna vid knäna. Strumpor och band doldes av kvinnornas långa kjolar. Männen använde ännu i mitten av 1800-talet knälånga byxor och gråa, vita eller svarta ullstrumpor som knöts fast med band likadana som för kvinnornas strumpor.

Håkan Genberg

De vit-svarta mönsttrade herrstrumporna är från 1940-talet. Strumporna har tillhört **Bertel Hultin**, som var gift med **Edit Orre**. **Edit Hultin**, den yngsta av systerna Orre, donerade sin hemgård till Malax museiförening.

Strumporna har katalogiseringsnummer 13. Det betyder att de hör till några av de tidigaste textildonationerna till museet och är insamlade på 1930-talet av ungdomsföreningarnas medlemmar i Malax.

De flesta gamla damstrumporna är upptill stickade som strumporna med nr 13. Det här paret strumpor är stickade med en "kval" upptill, dvs. resårstickad med två aviga och två räta maskor.

Bilder: Håkan Genberg; layout: Göran Strömfors